

Orfeum és zsidó identitás Budapesten a század- fordulón

KONRÁD MIKLÓS

1896-ban Magyarország ezeréves fennállását ünnepelte. Az ország zsidó lakosainak külön okuk is volt, hogy lelkesen vegyenek részt a millenniumi ünnepeken. Huszonnyolc évvel az emancipáció után, az 1895 októberében szentesítést nyert XLII. tc., vagyis a zsidó vallást bevett vallásnak nyilvánító ún. *receptió* végső – és az id belüli egybeesés miatt óhatatlanul szimbolikus – pontot tett a magyar zsidóság jogi egyenlőségért folytatott küzdelmére. A zsidó felekezet kéretlen szószólóinak hazafias pátosza csúcspontot döntött. „Vallásunk törvényei – írta 1896 januárjában a legfőbb neológ hetilap, az *Egyenlőség* – e szent földön egygyel megszaporodtak és ez a törvény így szól: »Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar«. Ez volt eddig is hitünk, támaszunk, de ma a tízparancsolathoz egy tizenegyedik járult.”¹ A magyar–zsidó összeolvadás, hangzott a rendre az *Egyenlőség*, immáron bevégeztetett. „A zsidóság ma már, hála a gondviselésnek – olvashatjuk egy márciusi cikkben –, oly erősen egybeforrott a magyarság eszméivel, hogy ma már nincs különbség közöttük.”²

A sok pátosz mellett elkelt egy kis szórákozás. Ennek egyik lehetőségét a főváros zsidók által legszorosabban lakott kerületeinek zenés kávéházai nyújtották. A Café Jockey 1896 januárjában *Rabbi Joselmann* címmel

- 1 A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Büchler Sándor Baráti Társaság és a Judaica Alapítvány „Tér, Emlékezet és Mentalitás. Új irányok a zsidó történetírásban” című konferenciáján hangzott el. Dr. Fleischmann Sándor: A receptió és a millennium. In: Melléklet az „Egyenlőség” 1896. január 10-iki, 2. számához. 3. old.
- 2 Timár Szaniszló: Néppárti pamflet-világ. In: Egyenlőség, 1896. március 27. 1–2. old.

egy m fáját tekintve *biblische Operette*-nek titulált darabbal kedveskedett közönségének. A jiddis színház „atyja”, Avrom Goldfaden által írt s mára elveszett darabot a *deutsch-jüdisch-pölnischen Theater-gesellschaft* adta el , persze jiddisül, minden este telt ház el tt.³ A lengyel és német zsidóság védelmez jének, a neves 16. századi udvari zsidónak az életét feldolgozó m vet a jiddis vendégtársulat bemutatta márciusban a város egyik leghíresebb s egyben leghírhedtebb mulatójában, a Blaue Katzeban is, majd decemberben a Reich’s Orpheumban.⁴ Áprilisban a Blaue Katze m során egy *Josef in Egypten* címmel hirdett *Charakterbild* is szerepelt. El adója a már említett jiddis vándortársulat volt. Ugyanazon a héten, a jelek szerint pendliz társulat színre vitte a Jockey Orpheumban Goldfaden zenés történelmi színjátékát, a *Bar Kochbát*.⁵

A felsorolást hosszan lehetne folytatni. A jiddis vándortársulat mellett, amely júliusban az Orfeum Valerogartenben egy másik Goldfaden darabot is bemutatott, nevezetesen a *Die Opferung Isaak’s* cím operettet,⁶ a mulatók háziszerez i is ontották egyfelvonásos darabjaikat. Márciusban Moritz Fischer, az Etablissement Imperial igazgató-

ja saját szerzeményét t zte m sorra. A *Singspiel* címe: *Unsere Leute in Neu-Jerusalem*. Áprilisban ugyanott a *Der Talmudmann* cím *parodistischen Singspiel* ment, a Mandl Cafében novemberben a *Der Purimball*, a Reich’s Orpheumban ugyanebben a hónapban két *hochkomisches Singspiel*, az egyiknek *In der koscheren Restauration*, a másíknak *Der Schuster als Rabbi* volt a címe.⁷

E mulatók helyszíne a f város zsidónegyede volt. Sz k értelemben a Terézváros és az Erzsébetváros bels részei, a bels Király utca környéke, ahol 1891-ben a lakosság több mint háromnegyede zsidó volt.⁸ Tágabb értelemben a VI. és VII., valamint a VIII. kerület egy része. E három kerület 1891-ben majdnem hetvenötezer és 1910-ben több mint százötvenezer zsidó lakosa⁹ mindkét id pontban a f városi zsidóság majdnem háromnegyedét tette ki.

A századel n e VI. és VII. kerület bels részeinek, a két kerületet elválasztó és zenés kávéházakkal teli Király utcának a zsidó lakossága öltözködésében, nyelvében, szokásaiban még látványosan eltért a nem zsidó lakosságtól. Az utcán a jiddis keveredett a némettel, a magyarral ekkor talán még ritkábban. A házak el tt kis pultokon vallásos

3 Café Jockey. In: Internationale Artisten Revue [a továbbiakban: IAR], 1896. január. 20. 5. old.

4 Blaue Katze. In: IAR, 1896. március 20. 7. old.; Reich’s Orpheum. In: IAR, 1896. december 20. 6. old.

5 Blaue Katze. In: IAR, 1896. április 1. 5. old.; Orfeum Jockey. In: IAR, 1896. április 1. 5. old.

6 Orfeum Valerogarten. In: IAR, 1896. július 10. 5. old.

7 Im Etablissement Imperial. In: IAR, 1896. március 10. 6. old.; Etablissement Imperial. In: IAR, 1896. április 10. 4. old.; Mandl’s Café Löffelmann. In: IAR,

1896. november 1. 4. old.; Reich’s Orpheum. In: IAR, 1896. november 10. 6. old.

8 K rösi József – Thirring Gusztáv: Budapest f városa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Budapest székes f város statisztikai hivatalának közleményei, XXV/2. Budapest, 1895. 47. old.

9 Dr. Thirring Gusztáv: Budapest félévszázados fejl dése 1873–1923. Budapest székes f város statisztikai közleményei, 53. Budapest, 1925. Táblázatos rész, 19. old.

tartalmú röpiratokat és imakönyveket kínáltak, a divatáruboltok, szövetraktárak, kóser vendéglak és neológ, illetve ortodox mézarszékek között a vitrinekben híres rabbik fametszet arcképei, imaszíjak és imaköpenyek, zsidó adományok gyűjteményei, a talmud kötetei és a neológ Rabbiképző Intézetben frissen lediplomázott és becsvágytöltött ifjú rabbik összegyűjtött prédikációi váltokoztak.¹⁰ Purim éjszakáján a Király utca Chagall képeinek világát idézte, avagy, ahogy Kiss József írta 1874-ben, „egy darab középkor rikító színei” vitte be „a modern életbe”.¹¹ A századelőre érve persze történetek változások, de az utca hangulata alapvetően ugyanolyan maradt. Sőt, „Mindmáig – írta Balla Vilmos 1927-ben (!) – nem igen változtak itt sem a tárgyak és személyek (épületek és lakók), sem a szokások és az atmoszféra. A legszembeötlőbb újítás az volna, hogy a »két pisztolyos« omnibuszok már nem döcögnek errefelé.”¹²

A zsidónegyed lakosai zömében kispolgárok voltak, szerény kispolgárok, fényévek távolságára a Lipótváros gyakran nemesített, olykor bárósított zsidó iparmágánásaitól és bankárjaitól. Kiskereskedők voltak, kispárosok, kishivatalnokok, szabók, szatócsok, ügynökök, alkuszok, hordárok. „Szegény zsidónak itt van a hazája”, írta az 1870-es évekre visszaemlékezve az itt felnövekedett Kóbor Tamás.¹³ Több mint negyven évvel később a

helyzet nem változott: „Valósággal tobzódik a nyomor”, szörnyülködött 1914-ben egy tiszavirág-élet ortodox hetilap szerzője az Erzsébetváros zsidó lakossága kapcsán.¹⁴ A hetvenes évekhez képest a kerület közbiztonsági szempontból konszolidálódott, „a Király-utczában estenden nyugodtan ballaghat a polgár – nyugtázta a *Budapesti Hétféli Hírlap* 1904-ben –, nem dobnak nyakába dróthurkot a kapualjból”.¹⁵ De a szegénység maradt.

Noha ez a kispolgárság alkotta Budapest zsidó lakosságának zömét, zsidóságukhoz, a magyar társadalomhoz való viszonyukról szinte semmit sem tudunk. Róluk maradt fenn a legkevesebb írásos forrás, nekik sem írtak magukról, róluk is ritkán írtak. A korabeliek, a felekezeti életben aktív vagy éppenséggel elmaradtak már szinte teljesen eltávolodott (alkalmassint kitért) zsidó, illetve nem zsidó írók, újságírók, publicisták, értelmiségiek sokat elmélkedtek ugyan a magyar zsidók önazonosságának kérdésén, de a középosztályi szerzők „zsidók” alatt mondhatni kizárólag a magvelt középosztályt értették. A kispolgárokról alig írtak, amikor írtak, az inkább a negyedről szólt, ahol éltek.

A többnyire zsidó származású szerzők tollából fakadó leírások inkább deskriptívek voltak, mint értelmezők, Kóbor Tamás kivételével inkább az utcákról beszéltek, mintsem lakóikról. Alapvetően jellemük a kurió-

10 Hevesi Lajos: *Karczképek az ország városából*. Budapest, Franklin, 1876. 158. old.; X. [Ignotus]: *Antisémításág*. In: *A Hét*, 1895. február 3. 69. old.
11 Szentesi Rudolf [Kiss József]: *Budapesti rejtelmek*. Budapest, Deutsch Testvérek, 1874. III. 144. old.
12 Balla Vilmos: *A kávéforrás*. Budapest, Légrédy, 1927. 95. old.

13 Kóbor Tamás: *Ki a ghetttől*. Budapest, Franklin, 1911. II. köt. 227. old.
14 Radó István: *Zsidó munkanélküliek*. A nagy számlálás epizódjaiból. In: *Hitler*, 1914. március 27. 8. old.
15 *A kék macska és társai*. In: *Budapesti Hétféli Hírlap*, 1904. augusztus 21. 1. old.

zumra kiélezett folklorisztika volt.¹⁶ Saját m fajukban remek írások, színesekek-szagosak, és ha talán kicsit túl színesen és szagosan is, de bizonyára nagyjából h képet festenek a zsidónegyed utcai életének látványáról, hangulatáról. Ám ha a látszat sokat enged is sejteni, a látszat mögé ezek az írások nemigen engednek betekintést.

A zsidónegyed kapcsán sokan – ebben az esetben rendszerint, de nem kizárólagosan nem zsidók – valójában éppen a zenés kávéházakról fejtették ki véleményüket. Hogy a közbiztonságra nézve milyen veszélyt jelentettek ezek a mulatók, abban a vélemények eltértek. A *Pesti Hírlap* egy 1901. decemberi 14-i cikke szerint a 1880-as évekig virágzó „itátásnak, részeg-fosztogatásnak” már vége, „a rend rség megtette, amit tehetett.”¹⁷ Egy ugyanott négy nappal kés bb megjelent cikk viszont úgy vélte, az „ezernyi spelunkák”, vagyis lebujok, „*caeteris paribus* egyben tolvajnevel és késel intézetek is”.¹⁸ Ám a két leggyakrabban elhangzó vád kérdésében, miszerint a mulatók az immoralitás gy jt fészkei és a f város elmagyarosodásának egyik legf bb gátja, teljes volt az egyetértés. „Hogy szélesebb körökben tanulmányozhassák a magyar cultura egységét – ironizált a képvisel házban Áb-

rányi Emil 1890 januárjában –, méltóztassanak egy éjszaka végig sétálni a Király-utcán és méltóztassanak megnézni azokat a fényes localításokat, ahol a legpompásabb német jargon szövetkezik a legkedvesebb frivolitással nemzeti erkölcsseink szórakoztatására és culturai egységünk dics ítésére.”¹⁹ Nem csupán a m sorok frivolitásával volt baj. „A lenge Múzsza hajlékai-ban dühöng a perdita-kultusz”, kelt ki stílusosan a magyarországi rend rtisztvisel k országos egyesületének hivatalos közlönye.²⁰ Magyarán: a zenés kávéházak, írta a *Pesti Hírlap*, „majdnem mind a prostitúció fészkei”.²¹ Ám nemcsak azé. „Ma már öt, s t több orfeum is létezik – jelentette ki Pázmándy Dénes a képvisel házban 1896 februárjában –, melyek mindegyike fészke a germanizációknak”.²² A mulatók szalonkép-telenségének fokát jól jelzi, hogy mikor egy 1891-es képvisel házi ülésen felmerült a téma, a miniszterelnök, Szapáry Gyula, a kérdésnek még a parlamenti tárgyalását is oly „ízléstelen dolognak” tartotta, hogy a vitához hozzászólni sem volt hajlandó.²³

Mi viszont éppen ezt szeretnénk tenni. A szórakozóhelyek a közönségb l éltek, azt nyújtották, amire az vágyott, amiért hajlandó volt fizetni. A zsidónegyed szórakozóhe-

16 Lásd: Hevesi Lajos: i. m.; Szentesi Rudolf: i. m.; Viharos [Ger Ódön]: Az én f városom. Képek Budapest életér l és lelker l. Budapest, Révai, 1891; Lenkei Henrik (szerk.): A mulató Budapest. Budapest, Singer és Wolfner, 1896; Ego [Fried Margit]: Pest és a pestiek. Budapest, 1908; Porzó [Ágai Adolf]: Utazás Pestr l – Budapestre 1848–1907. Rajzok és emlékek a magyar f város utolsó 65 esztendejében. Budapest, Pallas r.-t., 1908.

17 [Tóth Béla]: Esti levél. A gajdosok. In: *Pesti Hírlap*, 1901. december 14. 7. old.

18 A gajdosok és a többi. In: *Pesti Hírlap*, 1901. december 18. 1. old.

19 Képvisel házi Napló 1887–1892. XV. köt. Budapest, 1890. 301. old.

20 Orfeumok és kabarék m sora. In: *Közbiztonság*, 1909. december 13. 596. old.

21 Zsolt [Porzolt Kálmán]: Zengeráj kontra színház. In: *Pesti Hírlap*, 1907. április 26. 8. old.

22 Képvisel házi Napló 1892–1897. XXIX. köt. Budapest, 1896. 130. old.

23 Képvisel házi Napló 1887–1892. XXIV. köt. Budapest, 1891. 373. old.

lyein keresztül a f városi zsidó kispolgárság identitásáról is fel lehet talán lebbenteni a fátylat.

A téma már csak azért is adja magát, mert az orfeumok közege, még hangsúlyosabban talán, mint a helyszín, ahol elhelyezkedtek, dominánsan zsidó közeg volt.

Az egyszer bb, olcsóbb mulatókat a korabeliek leggyakrabban a német „Brett” („színpad”) szóból kreált *brettli*, a német *Sängerei*-ből „magyarosított” *zengeráj*, illetve a franciából átvett *chantant* névvel illették. Hivatalosan dalcsarnok volt a nevük. Lényegében egyszer , a forgalom növelése érdekében szórakoztató m sort is nyújtó kávéházak voltak. A némileg – olykor valójában alig – elegánsabb mulatók a Magyarországon és Ausztriában honos *orfeum* névre hallgattak. A kett között elvileg az volt a különbség, hogy szemben a dalcsarnokokkal, az orfeumok kizárólag az el adás idejéig tarthattak nyitva, az el adás után iparhatósági engedélyük alapján csak az el adás céljára szolgáló terem mellett berendezett kávéházaikban fogadhatták a szórakozni vágyókat. A m sorszámok tekintetében azonban nem volt nagy eltérés. A zömében férfiakból álló közönség asztalok mellett üldögélt és fogyasztott, míg a színpadon egyfel l artistaszámok (hasbeszél k, állat- hang-utánzók, kardnyel k, zsongl rök, ekvilibristák, b vészek, illuzionisták), másfel l l kuplék, illetve egyfelvonásos zenés darabok váltakoztak. Az elegánsabb helyeken belép díj volt, az egyszer bbeken, mint

a Király utcai Mandl kávéházban, „az el adók a szám után lejöttek a színpadról a néz térre és szalvétával letakart tányérkát tartottak mosolyogva a vendég elé.”²⁴ A el bbiekben rendes színpad volt, az utóbbiakban, így a Népszínház utcai Etablissement Wertheimerben a színpadot egy „háromlépésnyi, egyszer spárgasz nyeggel letakart dobogó” jelképezte.²⁵ A legelegánsabbnak számító, eleganciájában és szalonképességében a többi orfeumtól, s pláne a *chantant*-októl markánsan eltér Somossy Orfeum (1901-t l F városi Orfeum) színpadán a pikantéria viszonylag ártatlan volt, a Révay utcai Folies Capriceban, írta a budapesti mulatóhelyeket sorra járó cikk szerz je 1906-ban, már „borsos dolgok” is mentek, míg a Király utcai Tátra Mulató közönsége, jegyezte meg lakonikusan, „már nem prudériáskodik”.²⁶

Volt azonban valami, ami e szórakozóhelyek majd mindegyikében közös volt: elsöpr többségükben, gyakran szinte kivétel nélkül zsidók voltak a tulajdonosok, a bérl k, az igazgatók, a karmesterek, a házi egyfelvonásosok és dalok szerz i, a színészek. És f leg: nagy többségében zsidó volt a publikum is.

Persze nem kizárólagosan. „ si traditio – írta Ger Ödön 1891-ben –, hogy a Király-utcának és mellékutcainak »végigbumlizása« a pesti multságoknak utolsó felvonása.”²⁷ Az arisztokraták köztudottan szívesen látogattak el a Blaue Katzéba, Rudolf trónörökös kíséretében egy ízben még a

24 Gyárfás Dezs : Orfeum. Egy színész élete.

Budapest, Kultúra Könyvkiadó, 1920. 35. old.

25 Somlyó Zoltán: A pesti kuplé h skora. (Literatura, 1928.). In: Párbaj és kultúra. Válogatott

publicisztikai írások. Budapest, Magvet , 1986. 361.

old.

26 Vári Rezs : Utazás a budapesti mulatóhelyek körül.

In: Reflektor, 1906. november 17. 5–6. old.

27 Viharos: i. m. 33. old.

walesi herceg, a későbbi VII. Edward is megtisztelte jelenlétével a kétes hírszórakozóhelyet. A Belváros, a Ferencváros vagy akár Buda kiöltözött polgárai mellett a Nemzeti Kaszinó tagjai is elvegyültek néha a Folies Caprice vásáros zsidói és zsidóbarátjai, s olykor a Király utcai Mandl kávéház zsidó kofái közé.

A zsidó közönség sem volt társadalmilag teljesen homogén. A Folies Caprice-ba a szerény jövedelmű törzsközönség, Feld Mátyás visszaemlékezése szerint „az egész Laudon, Rombach, Dob és Síp-utca”²⁸ mellett zsidó iparbárok is bekukkantottak, a Wertheimerben a Teleki tér kaftános öszereisei között megjelentek olykor középosztályi hölgyek is. Vagy legalábbis vágytak arra, hogy megjelenjenek. Noha az *Egyenlőség* egy 1897-es cikke szerint az ilyen alantas helyeken, és pláne azok jiddis bohózatain csak az mulat, aki „nyelvben és szellemben” közel áll a színészekhez,²⁹ a következő évben egy másik, ugyanott megjelent, s az orfeumokat amúgy maga is elítélő cikk szerzője elismerte, hogy: „asszonyaink [...] hálásak irántunk, ha az eddig meg nem engedett helyen tanulmányokra tehetnek szert”.³⁰

Ám ami – szempontunkból – a lényegét illeti: nem kétséges egyrészt, hogy a közönség

nagy részét, Weiszburg Gyula, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára szerint majd kilencven százalékát, zsidók alkották.³¹ Noha ez tényleges hitbéli kötélessükre és szokásaikról nem mond feltétlen sokat, mindenesetre minden bizonnyal a neológ hitközséghez tartoztak. Az 1880-as években körülbelül 4000 és még 1927-ben is csupán 5–10 000 fő³² Budapesti Orthodox Hitközség tagjai számára az effajta hely látogatása elképzelhetetlen volt. Másrészt, amint ez az összes visszaemlékezésből és a korabeli híradásokból kiderül, afelől sincs kétség, hogy a Somossy Orfeum kivételével a törzsközönséget messze nem a műveltség közeposztály alkotta. A zenés kávéházak közönsége, írta 1901-ben Tóth Béla, a népszerű *Esti levél* című tárcák szerzője „azokból telik ki, akik hetven-nyolcvan fillérért nemcsak vacsorálni és melegedni, hanem mulatni is akarnak. [...] Szegény emberek szegény mulatsága ez.”³³

E közeg dominánsan zsidó jellegét jól mutatja, hogy itt gyakran a nem zsidók alkalmazkodtak a zsidókhoz, és nem fordítva. Rott Sándor, a Folies Caprice sztárszínésze beleszeretett egy bécsi keresztény színésznőbe, Türk Bertába, aki házasságuk előtt, Rott legnagyobb örömeire, áttért a zsidó hitre.³⁴ Ugyanígy tett a Folies Caprice egy má-

28 Feld Mátyás: Utazás a Feld körül. Budapest, A szerző kiadása, 1941. 88. old.

29 Haber Samu: A »gajdosok«. In: *Egyenlőség*, 1897. február 7. 6. old.

30 Dr. Szántó Manó: Az orfeumokról és sängerajokról a zsidóság szempontjából hazánkban. In: Melléklet az „Egyenlőség” 1898. május 15-iki. 19. számához. 2. old.

31 Dr. Weiszburg Gyula: A zsidó faj kultúrártéke. In: *Hitközségi Szemle*, 1911. április. 4. sz. 166. old.

32 Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a két késő modernizáció korszakában

(1867–1941). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. köt. 174. old.; *Zsidó templomok és intézmények a fővárosban*. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó évkönyv az 5688. bibliai évre*. Budapest, 1927/28. 204. old.

33 [Tóth Béla]: *Esti levél*. i. h. 8. old.

34 Rott Sándor: „Életem legszebb zsidó élménye...” In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó évkönyv az 5692-3 bibliai évre*. Budapest, 1932/33. 323. old.

sik színésze, Schönberg Adolf is: „Ez a Schönberg – írta Bródy István – [...] született keresztény ember volt, csak mikor meg-
n sült, a felesége kedvéért tért át annak
rendje és módja szerint a zsidó vallásra”.³⁵
Schönberg amúgy „zsargonkomikusként”
volt ismert, jiddis bohózatokban játszott.
Vagyis elsajátította a jiddist, pontosabban a
Budapesten honos *Jüdisch–deutsch* zsar-
gont. Ezt tette az ugyancsak bécsi születés
Weiss Josephine is, a Folies Caprice társula-
tának egyetlen keresztény tagja, akit a többi-
eknek évekig kellett tanítgatni „jidlizni”, ám
végül, mint írta Gyárfás Dezső, „úgy megta-
nult, hogy csodájára jártak”.³⁶

•

Az orfeumokban játszott jelenetek, egyfel-
vonásos darabok tartalmáról keveset tu-
dunk. Legrészletesebb forrásunk az orfeu-
mokban sorait közlő újságok, elsősorban az
1891-től 1914-ig Budapesten megjelenő né-
met nyelvű *Internationale Artisten Revue*. A
lap 23. évfolyamán hét-hét közzétette a buda-
pesti brettlik és orfeumok zömének aktuális
műsorát, közölte a fellépő színészek, pontos-
sabban „artisták”, illetve a vendégtársulatok
nevét, általában (de nem mindig) megadta a
bemutatott darabok címét. A szerzők nevét,
pláne a jiddis vendégtársulatok darabjai
esetében, már jóval ritkábban tüntette fel.
Néha röviden ismertette a darabok tartalmát,
olykor hosszabb kritikát is közölt róluk.

E darabokról sokkal többet megtudni már
nem fogunk. A jiddis társulatok korabeli re-
pertoárjának zöme eltűnt az idők viharában.
A Budapesten vendégszereplő jiddis társula-
tok darabjainak tartalmáról abban a pár eset-
ben van némi ismeretünk, amikor a pesti
programújságokban megadott cím a jiddis
színháznak szentelt irodalom által jegyzett és
ismert darabé. Az orfeumok háziszerezői által
írt, az orfeumokban játszott darabok nagy
többségét alkotó sok száz egyfelvonásos-
ból alig maradt fenn néhány. A *Caprice* né-
ven író Oroszi Antal több száz darabjából
nyolc maradt meg, Leitner Henrik száznál
több bohózatából egy, a *Satyr* néven író Haáz
István kilencvenvalahány művét írt. Való-
színű, hogy az orfeumok darabjainak szer-
zői – így Jürgens úr, aki Oroszi mellett a
Folies Caprice egyik háziszerezője volt, és aki,
amikor nem írt, a pénztárban ült és jegyeket
adott el – nem a halhatatlanságot célozták
meg.

Mindazonáltal így is kiderül valami.

1890 és 1914 között készült képek
vethetünk nyomon.

A statisztikák szerint 1891-ben a buda-
pesti zsidók 74,2 százaléka vallotta magát
magyar anyanyelvűnek. Ehhez képest Kaas
Ivor ugyanebben az évben arról informálta
képviselőtársait, hogy „Magyarország fővá-
rosában egyetlenegy olyan mulatóhely sincs,
ahol magyar nyelven gyakorolnának e fajta
komédiát.”³⁷ A képviselő ezt mellesleg
örömmel jelentette ki, bizonyítékát látván

35 Bródy István: Régi pesti dárídók. Egy letűnt világ
regénye. Budapest, A szerző kiadása, 1940. 15–16.
old.

36 Gyárfás Dezső: i. m. 37. old.

37 Képviselői házi Napló 1887–1892. XXIV. köt.
Budapest, 1891. 368. old.

benne, hogy a magyar néptől idegen az alpári humor. Mindenesetre ez is jelzi: a népszámlálónak deklarált, többé-kevésbé valós nyelvismeret és a nyelvvel való bensőséges viszony két külön dolog. Az orfeumok értelem szerűen a közönség számára leginkább familiáris nyelven adták elő műsoraikat. És ez ekkor még nem a magyar volt. „A fővárosi éjjeli mulatóhelyei, az orfeumok és dalcarnokok a kilencvenes években úgyszólván kizárólag idegen nyelven előadásokat tartottak”, emlékezett vissza a budapesti állami rendőrség 1910-es évkönyvének szerzője.³⁸ Pontosabban, amint ez a darabok című és ismertetéseiből egyértelműen kiderül, német, illetve jiddis nyelven előadásokat. Részben jiddis nyelven, illetve ahogy akkor mondták, zsargonorfeum volt az 1890-es években a Folies Caprice, a Blaue Katze, a Wertheimer, az olykor Grand Café Löffelmann névre hallgató Mandl, a Tátra, az Imperial, az Etablissement Armin, a Pruggmayr (1889-től Herzmann's Orfeum), az Orfeum Jockey, az Orfeum Valerogarten, a Reich's Orfeum, a Café Hunyadi, a Café Marokko, a Café Mehádia.

A magyar nyelv fokozatos térnyerésének kezdete az 1890-es évek második felétől datálódik. De a folyamat lassú. „És még mindig, nagy közönsége van mindjének”,³⁹ háborgott Tóth Béla 1897-ben a fővárosban

fellépő jiddis vendégtársulatok kapcsán. 1898-ban az *Egyenlőség* még mindig azon panaszkodott, hogy „kevés kivétellel”, az orfeumok nyelve „a lengyel–zsidós német”.⁴⁰ 1901-ben a Fővárosi Orfeum műsorába beillesztett első színtiszta magyar nyelvű kabaré, a Tarka Színpad, a közönség érdeklődésének hiánya miatt hamarosan megbukott.⁴¹

Pedig a magyar nemzetállam lázalmában még országban az orfeumokra is erős külső nyomás nehezedett. Magyarországon, írta már 1890-ben a magyar nyelvű *Mulatók Lapja*, „minden más érzés háttérbe szorul, elenyészik a nemzeti sovinizmus mellett. [...] Nagyon célszerű lenne tehát, ha a budapesti mulatóhelyek, orfeumok, dalcarnokok, énekes kávéházak a nemzeti sovinizmus hatalmas hatalmával számolnának és műsorukat a magyar igényeknek megfelelően állítanák össze.”⁴² A *Mulatók Lapja* két szám után megbukott.

A nyomás hivatalos intézkedésekben is megnyilvánult. 1897-ben Rudnay Béla budapesti rendőrfőkapitánynak a dalcarnokok és orfeumok működését szabályozó rendelete arra kötelezte a mulatókat, hogy műsorukat félig magyar nyelven számokból állítsák össze.⁴³ „Az új rendhez – olvashatjuk a budapesti állami rendőrség 1898-as jelentésében – nagyon hamar hozzászoktak ezek a

38 Jelentés a budapesti állami rendőrség 1910. évi működéséről. Budapest, Radó Izor nyomdai műintézete, 1911. 244. old.

39 Tóth Béla: Gajdosok. In: Pesti Hírlap, 1897. február 2. 2. old.

40 Dr. Szántó Manó: i. h. 2. old.

41 Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora 1901–1944.

Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1979. 18. old.

42 Igazmondó: Mulatóhelyeink figyelmébe. In: *Mulatók Lapja*, 1890. február 16. 2–3. old.

43 A Budapesti fő- és székvárosi állami rendőrség 1897. évi működése. Budapest, Rózsa Kálmán és Neje Könyvnyomdája, 1898. 234. old.

A galíciai Pepi Littmann 1908-ban Budapesten készített jiddis lemeze

mulatóhelyek, s az állandó felügyelet és ellenőrzés hatása alatt lehet pontosan be is tartják.”⁴⁴ Ahogy vesszük. Hozzászokni hozzászoktak, és be is tartották – a maguk módján. A német és jiddis nyelv mulatók két órával korábban kezdték el az előadást, az üres teremben ásitózó pincérek előtt eljátszották a magyar számokat, hogy mire megérkezik a közönség, kezdetét vehesse a „valódi” műsor.⁴⁵

A külső nyomás olykor ennél közvetlenebb formát öltött. 1901. december 12-én egyetemisták egy kis csoportja, az újkonzervatív eszmékhez közelálló egyetemi Nemzeti párt tagjai sorra járták az idegen nyelv mulatókat, megzavarták az előadásokat és követelték a tulajdonosoktól, hogy magyar nyelvű számokat töltsenek műsorukra.⁴⁶

A siker azonban ekkor sem volt ártalmatlan. Másnap az egyetemisták újra körbejárták a mulatókat. A Zöldfa utcai Belvárosi Mulatóban elégedetten látták ugyan, hogy a tulajdonos, bizonyos Deuts, valóban áttért a magyarra. A felhevült fiatalok ezután átvonultak tizenegy felé a Tátra Mulatóba. Picit meggondolatlanul. Bár a mulató kirkatáiban díszelg hirdetés szerint naponta „high life” előadás várta a nagyérdeműt,⁴⁷ a Tátrába meglehetősen nehéz fiúk jártak. Rádadásul a tulajdonos tudta, hogy aznap éjjel az egyetemisták az kávéházában is szándé-

koztak tüntetni, és úgy döntött, a maga módján intézi el a dolgot.⁴⁸ Az eredményről a konzervatív *Budapesti Hírlap* tudósít:

„El ször négy hallgató ment be a mulatóba, majd néhány perc múlva nyolc, a kik azonban már nem foglalhattak helyet, mert Grüner Zsák kávé és a következő német kiáltással támadt az ifjakra: - Ki ezekkel az antisemita kutyákkal. Üssétek és verjétek ket azzal, a mi kezetekbe akad. Erre a készenlétkben tartott díjbirkózók, tüzilégények, pincérek, s mások rátámadtak a belépőkre, vasbottal, kancsukával, dáköval. Fölkapták az asztalon lévő söröspalackot és gyújtótartót s azzal hajigálták a magyar egyetemi ifjúságot, miközben a birkózók a földre teperték ket. Végre kijutottak a szabadba, megtépve, téli kabát és kalap nélkül.”⁴⁹

Amint a Tátrába aznap este kirendelt ügyeletes rendőrszót hivatalos jelentésében kiderül, Grüner és alkalmazottai igencsak fel voltak paprikázva: „Általában úgy, mint személyzete, még a rendőri közbelépés után is lökdöste és ütlegette a bejött egyetemi hallgatókat.”⁵⁰ Ám eredményességét tekintve Grüner „kezdeményezése” hatékonynak mutatkozott: „a tüntetések – jelentette a budapesti rendőrség 1901-es beszámolója –

44 A Budapesti és székvárosi állami rendőrség 1898. évi működése. Budapest, Rózsa Kálmán és Neje Könyvnyomdája, 1899. 200. old.

45 Nagy Endre: A kabaré regénye. (1935) Budapest, Palatinus, 2000. 11. old.

46 Nagy József: Magyar keresztény ifjúság. Budapest, 1902. 91. old.; A német lebutok. In: Budapesti Hírlap, 1901. december 13. 1. old.

47 Tarján Vilmos: Pesti éjszaka. Budapest, A szerz

kiadása, 1940. 45. old.

48 Elvert kuruckodó joghallgatók. In: Pesti Hírlap, 1901. december 14. 10. old.

49 Magyar szó az énekes kávéházakban. In: Budapesti Hírlap, 1901. december 14. 6. old.

50 A Tátra-mulatóban meghiúsult tüntetés utójátéka. In: Pesti Hírlap, 1901. december 18. 8. old.

csakis akkor értek véget, mikor az egyik kávéház tulajdonosa díjbirkózókkal néhány tüntetést elvetett.”⁵¹

Idvel azonban a magyarosodás maguk az orfeumok vezetői is szorgalmazni kezdték. Amint lapjaikból kitűnik, egyre jobban bántotta őket rossz híruk, elítélésekről panaszkodtak, az orfeumok „kulturális missziójáról” kezdtek regélni, megbecsülésre, társadalmi elismerésre vágytak, no meg persze szélesebb körű és vaskosabb pénztárcájú publikumra.⁵² A tiszteletreméltóság útja az elmagyarosodáson át vezetett.

A mulatók elmagyarosodásához hozzájárult, hogy 1905-ben az országos színészegyesület végre engedélyezte tagjainak a fellépést az orfeumokban és dalszarnokokban. A rendőrség, amely úgy vélte, hogy a színészegyesület döntése folytán „alapját veszítette az orfeum- és dalszarnok-tulajdonosok ama kifogása, hogy nem kapnak megfelelő magyar értelem”, úgy döntött, ezután kizárólag magyar mulatók költetésére ad ki új engedélyt. Az 1905-ös engedélyt szerzett szórakozóhelyek viszont továbbra is eladhattak fele részben idegen nyelvű számokat.⁵³ A panaszözön hatására ráadásul a rendőrség 1909-ben némi engedményre kényszerült. „Méltánylást érdemlő kivételes esetekben” az elvileg csak magyar nyelvű mulatók is programjuk-

ra tölthettek idegen nyelvű számokat. Mire a mulatók, panaszkodtak a rendőrségi jelentés, „nemcsak egyes mulatók, hanem egész társulatokat léptettek föl.”⁵⁴

Ha a külső nyomás hatása tehát kétséges is, az orfeumok lassan mégis elmagyarosodtak. Hogy a folyamat alapvetően természetes volt, mi sem jelzi jobban, mint a nyelvi akkulturáció átmeneti fázisára jellemző nyelvi káosz, az erre való tudatos és kaján reflektálás, amely nem csupán azért adta magát, mert a humor könnyen kijátszható eszköz volt, hanem azért is, mert számíthatott a hasonló nyelvi zavarban leledző közönségért tetszésére. „Érdekes esetnek láttam – írta az 1883-as születésű Nagy Lajos a galíciai bevándorlóktól Pesten született gimnáziumi barátjáról és annak testvéreiről –, hogy íme, felnőtt és nővér félben levő fiatal lény nem tud jól zsidóul [érted jiddisül], mert magyar, nem tud jól németül, mert galíciai eredetű zsidó, nem tud jól magyarul, mert németül beszélnek a szülei, és mert a Király utcában élnek.”⁵⁵ Legsikeresebb darabját, az 1889-ben eredetileg jiddisül bemutatott *Klabriasparchie*-t Oroszi Antal 1894-ben „*ungarisch-jüdischen*” habarényelven vitte színpadra.⁵⁶ A zsidó szereplő Haáz István egyik fennmaradt, a *Folies Caprice*-ben 1912-ben előadott egyfelvonásosában is végig keverték a nyelveket. „Oláztatós szolgálja,

51 Jelentés a Budapesti és székvárosi állami rendőrség 1901. évi működéséről. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Részvény-Társaság, 1902. 74. old.

52 Lásd pl.: Beköszöntő. In: *Mulató Budapest*, 1901. október 30. 2. old.; *Olvasóinkhoz!* In: *Reflektor*, 1906. november 3. 2–3. old.; W. J.: *A variété fejlődése*. In: *Reflektor*, 1906. november 17. 4. old.

53 Jelentés a budapesti állami rendőrség 1905. évi

működéséről. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Részvény-Társaság, 1906. 173–174. old.

54 Jelentés a budapesti állami rendőrség 1909. évi működéséről. Budapest: Radó Izor nyomdai műintézete, 1910. 221–222. old.

55 Nagy Lajos: *A lázadó ember*. Budapest, Magvet – Szépirodalmi, 1977. 451. old.

56 D. K.: *Folies Caprice*. In: *IAR*, 1894. január 1. 5. old.

scholem alechem, Herr vün Fuchs!”, üdvözölte a falusi kántor a zsidó hitközségi elnököt.⁵⁷

Az orfeumok m sorainak fokozatos elmagyarosodása nem megel zte, hanem követte a közönség igényét. „A német m sor után – emlékezett vissza Somlyó Zoltán –, fel-felugrott egy-egy vendég, egy keresked segéd vagy egy-egy konfliskocsis, aki a standjáról bement néhány percre a Wertheimerbe, és hangosan követelték a magyart! A lokáltulajdonosok belátták, hogy egy újabb kor virradt rájuk. A „m -vész” uraktól és hölgyekt l most már maguk követelték, hogy m sorukba állandóan illesszenek be magyar számokat is.”⁵⁸ Amint Komor Gyula írta 1902-ben, „az orfeumok is kénytelenek magyarosodni, mert különben nem bírnak megélni”.⁵⁹ 1906-ban a Folies Caprice, olvashatjuk a budapesti állami rend rség évi jelentésében, „fokozott gondot fordított a magyar darabokra”, egyrészt, hogy eleget tegyen a hatósági szabályzatnak, másrészt, „saját jól felfogott érdekében, hogy a közönségnek e tekintetben is mindinkább megnyilvánuló igényének eleget tegyen”.⁶⁰ 1910-ben, közli ugyanez a forrás, a Folies Caprice m sorszámainak már „túlnyomó részét” magyarul adták el .⁶¹ Az 1910-es évekre, vagy- is a statisztikához képest vagy húsz évvel kés bb, a pesti zsidó kispolgárság zömében valóban elma-

gyarosodott, nem csak tudott magyarul, magyarul is nevetett.

A nyelvi akkulturáció mellett az orfeumok háziszerez inek darabjai egy másik változást is tükröznek. Id vel csökkent azoknak a száma, amelyek címükben is explicite utaltak a darab zsidó tematikájára, a szerepl k zsidó mivoltára. A m sort egyre inkább az olyasféle – a cím kben is kifejez d zsidó tematikához képest amúgy mindvégig gyakoribb – darabok jellemezték, mint *Eine Pikante Affaire*, *Im Boudoir der Tänzerin*, *Pour le plaisir d’amour (groses Gesangpotpourri)*, *Mikor a mama nincs otthon*, *Megzavart pásztorórák*, *In Flagranti*, *Freie Liebe*, *Kollektív apaság*, *Lehet-e 5 perc alatt?*

Persze valószínű, hogy e darabok figurái is zömükben zsidók voltak. Haáz István már említett 1912-es darabjának címe – *Szégyen! Gyalázat!* – sem utalt a szerepl k zsidóságra, noha a történet középpontjában álló Hirschl Ábrahám, valamint a szerepl k többsége zsidó volt.

Feltételezésünk szerint a változás lényege, hogy míg az 1890-es évek elejének címükben is explicite zsidó tematikájú darabjai még gyakran egy relatíve zárt zsidó világban játszódtak, id vel a darabok egyre inkább vonultattak fel vegyesen zsidó és nem zsidó figurákat, illetve olyan zsidó (kis)polgári figurákat, akiknél az élc hangsúlya is mindinkább eltolódott, a „zsidó”-ról a „(kis)polgár”-ra helyez dvén át. Oroszi nyolc fenn-

57 Satyr [Haáz István]: Szégyen! Gyalázat! Népies bohózat egy felvonásban. Gyoma, A szerz kiadása, [1912]. 21. old.

58 Somlyó Zoltán: i. m. 364. old.

59 Dr. Komor Gyula: A vidéki színeszetr l. In: Dr. Incze Henrik – Hervay Frigyes (szerk.): Magyar Színeszeti Almanach az 1902. évre. Budapest, 1902. 45. old.

60 Jelentés a budapesti állami rend rség 1906. évi m kódésér l. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda Részvény-Társaság, 1907. 162. old.

61 Jelentés a budapesti állami rend rség 1910. évi m kódésér l. Budapest, Radó Izor nyomdai m intézete, 1911. 242. old.

maradt darabjából négynek nem zsidók a szereplői. S amikor zsidók is: egyes darabjai lényegében semmiben sem térnek el az ez idők tájt számtalan (újság)író által ontott, enyhén sikamlós humoreszkektől. Példá erre a *Folies Caprice*-ban 1895. március 15-én bemutatott *Mundi Rosenkranz auf der Hochzeitsreise* című kis műve: egy rémes borügynök, bizonyos Moritz Fleck szüntelenül megakadályozza a nászútra indult derék kereskedőt, Mundi Rosenkranzt, hogy átadhassa magát nejével, Malvine-nal, a házasság örömeinek. A végén Rosenkranzt azzal vádolják, hogy anarchista, aki fel akarja robbantani a szállodát. Örömben az öröm: amint azt a rendőrdetektív, aki feleségével együtt elszállítja a dutyiba, megjegyzi: „Endlich wer’n Sie allein sein!”⁶²

Amúgy az ismertetések szerint a „f város életéből” merít, a háború előtti évtizedben zsidó szerzők által írt, zsidó színészek által eljátszott és zömében zsidó közönség előtt bemutatott számos darab címe – *Manicure*, *Az álva legény*, *A varrón*, *A mintarendőr*, *A kutyamosó*, *A magándetektív* – is jelzi: a budapesti zsidó kispolgárság kulturális értelemben is akkulturálódott.

•

Az arányok tehát kétségtelenül módosultak. Ám a műsorok változatossága számos orfeumnak mindvégig jellemző vonása maradt.

Egyrészt nyelvi szempontból. A Wertheimer mulató előadásai 1906-ban is alapve-

ten a jiddis darabokra épültek. „Ami emellett van – írta Vári Rezső 1906 novemberében –, csak arra szolgál, hogy kikerekítse az előadást. Itt már annyira a zsargon hangneme az uralkodó, hogy aki ezt a nyelvjárást nem érti, egy hangot sem értene meg.”⁶³ Az *Internationale Artisten Revue* a Wertheimert még három évvel később is a „lengyel–zsidó múzsa” életjeként jellemezte.⁶⁴ 1908 és 1911 között, a Monarchia jiddis brettlijeinek csillaga, a tarnopoli születésű Pepi Littmann két 78-as lemezt is felvett Budapesten, az egyiket a Premier Record, a másikat a Baby-Record gondozásában. Az interneten is meghallgatható (és letölthető) zsargon dalok címei: *Messiach per Automobil*, *Schojmer Jisruel*, *Kol Jisroel Chaverem*, *Das Talesl*.⁶⁵ Tény, az idő lassan eljárt a kis chantant-ok felett. Két tized közé kerültek, közönségüket elhappolták egyfelől az egyre növekvő számú és egyre igényesebb orfeumok és kabarék, másfelől a rohamosan terjedő „mozgófénykép-színházak”.⁶⁶ 1911-ben bezárta kapuit a Mehádía, 1912 végén megszűnt a Mandl kávéház. „A Mandlnak – sajnálkozott ekkor a *Magyar Kabaré* című hetilap – nem szabadott volna most megbuknia, minden ódiuma a hitközségen, amely nem utalt ki szubvenciót a Mandl számára, amelyet a fajjal kultúra egyik fenntartó elemének kell tekinteni.”⁶⁷ És bár ugyanebben az évben újra megnyílt az egy ideje szünetelő Wertheimer, az új szabályok értelmében már csak magyar nyelvű előadásokra nyerhetett engedélyt.⁶⁸ Hogy

62 *Caprice: Mundi Rosenkranz auf der Hochzeitsreise*.

In: *Caprice*, (1902). 26. sz. 15–20. old.; 27. sz. 15–20. old.; 28. sz. 15–20. old.; 29. sz. 15–20. old.

63 Vári Rezső: i. h. 6. old.

64 Budapest. In: IAR, 1909. február 20. 5. old.

65 <http://www.phonomuseum.at/index2.php?showID=>

cm_jewishsongs

66 Róna [Tivadar]: A varieté színházakról. In: *A Színpad*, 1907. november 16. 6. old.

67 Whist: A Mandl szomorú tragédiája. In: *Magyar Kabaré*, 1912. december 20. 25. old.

68 Jelentés a budapesti állami rendőrség 1912. évi

ezt be is tartotta-e, az persze más kérdés. A „ruganyos városi zsidó n k [...] az utcán angolul beszélnek a társalkodón vel, de szív b l csak a Wertheimer kávéház lengyel (értsd: zsidó) színtársulatánál mulatnak”,⁶⁹ írta Krúdy egy 1917-ben közölt, a háborús id k Pestjét leíró elbeszélésében. Elképzélhet , hogy Krúdy kicsit összemosta az éveket. A kelet-európai jiddis vendégtársulatok mindenestre a háború el tti években is rendszeresen felt ntek a mulatók m során, ekkortájt leggyakrabban az 1909 és 1912 között m - köd Szerecsen utcai Friedmann Orfeumban, de Pepi Littmann még 1914 els felében is hónapokon át fellépett az elegáns, Bálint Dezs vezetete Royal Orfeum színpadán.

A változatosság másrészt tartalmi szempontból is szembet n . A már említett forráshiány okozta nehézség ellenére a lényeg mégis egyértelm : a darabok a modern zsidó lét szinte teljes spektrumát felölelték.

A lengyel–oros, illetve román jiddis vendégtársulatok el adtak a kelet-európai zsidóság közegében játszódó melodramákat. A *Reflektor* cím képes hetilap révén, amely 1906 decemberében közölte a „Wertheimer-mulató legújabb nagysiker lengyel életképének” rezüméjét, bepillantást nyerhetünk a jiddis színjátás e klasszikus m fájának világába:

„Egy nagyravágyó zsidó férfi, hogy egy gazdag keresztény leányt feleségül vehessen

és ezáltal nagyzási hóbortjainak hódolhasson, megölte hitese feleségét. A b n nem jutott napvilágra, mire a keresztséget is fölvette. Egyetlen leánya, Heléna, feln tt korában tudatára jutva apja b nének, haragra gerjedt ellene; atyja iránti gy lölete még jobban fokozódott, mikor ez megtagadta atyái beleegyezését a rabbi fiával való egybekeléséhez. Az apa érezte a gy löletet és ezért látzólag beleegyezett a házasságba. De esküv el tt megölte a rabbit, s a fiút is csak a véletlen mentette meg. A világ és a törvényszék a fiút vádolja a gyilkossággal. Már-már elítélik, mikor a tárgyaláson egy álarcos tanú jelenik meg, aki bizonyosságot tesz a fiú ártatlanságáról. És újabb tanúk is jönnek és a hurok mind sz kebbre szorult az igazi b nös nyaka körül. Ekkor a rettenetes álarcos leveti fátyolát és a b nös apa az álarcos vádlóban saját leányát pillantja meg, aki úgy áll ott, mint a megtestestült lelkiismeret. A hitehagyott b nös ekkor elfordulva, mérget vesz be és ott a törvényszék el tt menekül az örök bíró ítéle széké elé.”⁷⁰

A m faj természetéb l fakadóan az érzelmekt l túlcsonduló történetek el adásmódja sem volt éppen visszafogott. Hatni azonban minden bizonnyal hatott a közönségre, még Nádas Sándorra, a *Pesti Futár* amúgy ropant epés szerkeszt jére is, aki ekképpen számolt be a Littmann és Rabinowitz házaspár által nem sokkal a háború el tt el adott

m ködésér l. Budapest, Radó Izor nyomdai m intézete, 1913. 280–281. old.

69 Krúdy Gyula: Verbénei, vagy egy pesti polgár megtérése. (1917) In: Telihold. Elbeszélések

1916–1925. Budapest, Szépirodalmi, 1981. 133. old.

70 Újdonság a Wertheimer-mulatóban. In: Reflektor, 1906. december 1. 10. old.

darab zárójelenetér l, amelyben az öreg falusi szül khöz váratlanul megérkezik halottnak hitt lányuk: „Le nem írható a viszontlátás heves jelenete. Ez már nem színészet, így csak öreg zsidó papák és mamák tudnak jajgatni és örülni. Mintha falun lenne az ember, szenved és küszköd zsidó szegények közt, akik szinték a végtelenségig és szenvedélyesek az rületig.”⁷¹

A melodramák mellett a zsidó vándortársulatok játszottak tréfákat és bohózatokat a közönség, köztük Ignotus legnagyobb gyönyörére, aki egy 1908-as cikkében, azt bizonygatva, hogy „a taknyosságnak s a tetvességnek is” megvan „a maga szépsége és költészete”, Pepi Littmannnt és társulatát hozta például:

„Aki nem hiszi, menjen el a Wertheimer kávéházba, és, ha ért egy kicsit színészethez és beszédhez, nézzen és hallgasson meg egy Littmann Pepi nev , nem is túlságosan fiatal s éppen nem a legszebb lengyel zsidó lányt vagy asszonyt, aki kaftános és pajeszes zsidó legénynek öltözködve és zsargon-nyelven énekel mindenféle sikátori malacságot és ghettó-ézelmességet, de oly szemtelen jókedvvel, oly patakozó biztossággal, olyan egy szempillantás alatt egybemarconizódó összeköttetésben az egy szavát alig ért közönséggel s oly elektromosan megtöltve els kilépésével színpadot és néz teret, hogy, vakaródzva s kezefejébe törülve meg az orrát,

föl is hüppögve, amit le nem törült s nem is alt, hanem basszus hangon, nem is énekelve, hanem kiabálva, olyan erre született megtesztésít je a fajtája népiességének, mint csakis Blaháné, az bájosságában, a magyarnak, és csakis Hansi Niesse, az huncutságában, a bécsinek. Igen, ami elektromosság, mint a leideni palackba, bele van igézve egy fajjiságba, egyéniségébe, küls ségeibe: mindaz kiserked, kiserccen, kisziporkáz és kipattan e pompás n személy kövér ujjai alól, kivillámlik a vele stagionézó oláh-zsidó színtársulat primitív és érzels darabjainak rabbinus-személyeib l, kitáncol marsalik-figuráiknak, a sekrestyés samesznak, a házasságszerz sadhennak retekboffenes mókáiból, bakugrásos táncaiból.”⁷²

De a jiddis színtársulatok játszottak komoly darabokat is, így Avrom Goldfadennek már említett, a proto-cionista Hovevei Zion mozgalom ideológiájától áthatott *Bar Kochba* cím történelmi színjátékát. A római uralmat elfogadó zsidók megbélyegzése az asszimiláció metaforikus elítélése is volt egyben, a függetlenségért mártírhálált halt zsidó harcosok magától értet d en kínálták fel a közönségnek a követend modellt: a zsidó államért küzd h s katonát.⁷³ Goldfadennel kívül a vándortársulatok bemutatták a modern jiddis színház számos szerz jének m -vét, így 1904-ben az orosz zsidó értelmiséget

71 Nadas Sándor: Külvárosi színházban. In: Éjjeli muzsika. Budapest, Singer és Wolfner, 1914. 46. old.

72 Ignotus: Zsargon. (Nyugat, 1908). In: Kísérletek. Czikkek és képek. Budapest: A Nyugat kiadása,

1910. 287–288. old.

73 Baumgarten, Jean: Le yiddish. Paris, PUF 1993. 111. old.; Wolitz, Seth L.: Forging a Hero for a Jewish Stage: Goldfadn's Bar Kokhba. In: Shofar, 2002. 3. 53–65. old.

is megnyerni igyekv Jacob Gordin *Ein jüdischer König Lear* cím darabját, vagy 1909-ben David Pinskié a zsidó nép diaszpórábeli szenvedéseit bemutató *Ezra der ewige Jude* cím drámáját.⁷⁴

Szemben a magyar neológiának a zsidóságot kizárólag felekezetiségre redukált definíciójával, a Budapesten évtizedeken át vendégszerepl jiddis vándortársulatok darabjai, akár hordoztak valamely mögöttes ideológiai – nevezetesen cionista – üzenetet, akár nem, egy olyan világban, a *jiddiskeit*, illetve az ókori zsidóság világában játszódtak, ahol a zsidóság magától értet d en népként jelent meg.

Nem tudni, miféle nexus állhatott fenn a jiddis színtársulatok és a pesti mulatók háziszerez i között. Mindenesetre érdemes leszögezni: a jiddis színjátszás jellegzetes karakterjegyeit – a klasszikus drámák parodizálását, a „hatalmasok” kigúnyolását, a tudatosan vállalt trivialitást, a zsánerek, a dráma és a komikum, a szöveg és a zene, a nyelvek keveredését, a közönség mindennapi életére s gondjaira való azonnali reflektálást – egyt l egyig megtaláljuk az orfeumok háziszerez inek darabjaiban, amelyeket eb- b l a szempontból a korabeli zsidó színjátszás populáris m fajának részeként lehet tekinteni.⁷⁵

A mulatók háziszerez i írtak paródiákat: *Rómeó és Júliából* *Romeo Kohn und Julie Lewi* lett, *Machbeth* b l *Mucki Macbeth*, *Cyrano de Bergerac* b l *Cyrano de Berger*

Jakab, Sidney Jones korabeli nagy sikeréb l, a *The Geisha* cím *musical*-jéb l *Die Rose des Ostens*, Wilhelm Kienzl *Der Evangelimann* cím operájából *Der Talmudmann*. Írtak darabokat a zsidó állam újjászületésér l, olykor, úgy t nik, cionista szellemben, máskor, úgy t nik, kifigurázva a cionistákat. Írtak egyfelvonásosokat a zsidókat érint magyar és nemzetközi politikai aktualitásról, kifigurázva a *receptió* fels házi vitáján ittasan megjelen és a zsidókat durván sért szónoklatával általános felháborodást kelt Pallavicini rgrófot (*Knoblauch und Pantherfell*, 1895), illetve védve Albert Dreyfust (*Dreyfus megszabadulása*, 1900).⁷⁶

Írtak darabokat, amelyekben a zsidóság hagyományos szellemi vezet it, a rabbikat hol pozitív, hol negatív színben ábrázolták. Az 1892 februárjában bemutatott *Freund Fritz* b l a szerz és színész Josef Arminnak a rabbi szerepében nyújtott, „árnyalt” és a „legkisebb részletekig nagyszer ” alkotását az *Internationale Artisten Revue* meleg szavakban dicsérte.⁷⁷ A pár hónappal kés bb színpadra vitt *Romeo Kohn und Julie Lewi* cím paródiában a rabbit, ez esetben konkrétan Kayserling Meyert, a Pesti Izraelita Hitközség nagy tiszteletnek örvendő tudós rabbiját a bohózatot szerz Oroszi Antal viszont oly gyilkos humorral figurázta ki, hogy még a mulatók szaklapja, az *Internationale Artisten Revue* is a rend rség beavatkozását,

74 Etabl. Wertheimer. In: IAR, 1904. február 20. 5. old.; Wertheimer Mulató. In: Artista Közlöny, 1909. október 31. 8. old.

75 Berkowitz, Joel (ed.): Yiddish Theatre. New Approaches. Oxford – Portland, Oregon, The Littman Library of Jewish Civilization, 2003.

76 Etablissement Imperial. In: IAR, 1895. május 1. 4. old.; Café Marokko. In: IAR, 1900. augusztus 1. 3. old.

77 Etablissement Armin. In: IAR, 1892. február 24. 4. old.

lényegében a darab betiltását követelte.⁷⁸ Ám mindkét m nagy sikert aratott. A *Romeo Kohn und Julie Lewi* három hónapon át maradt m soron, a *Frend Fritzl* három ízben is újra színpadra került, 1893-ban, 1895-ben, majd 1911-ben. A háziszerez k írtak *Pusztá-élet* címmel *patriotische Singspielt* az uralkodó koronázásának 25. évfordulója alkalmából,⁷⁹ de írtak olyan bohózatot is, így Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros* cím drámájának *Bocskai traktérosra* átkeresztelt változatát,⁸⁰ amely minden bizonnyal távol állt az eredeti darab Herczeg saját jellemzése szerint „forró nemzeti hangulatá”-tól.⁸¹ Írtak a falusi zsidóságot ábrázoló tréfákat, ez a témája például Haáz István fennmaradt, *Szégyen! Gyalázat!* cím m vének, amelynek f h se egy zsidóságot harciasan vállaló, szigorúan kóserül étkez , ám olykor az örömlányokat sem megvet , a hitközségi elnököt háta mögött szüntelenül pocskondiázó, de jelenlétében alázatos, elmagyarosodott orvos fiára végtelenül büszke szegény kántor és metsz . Írtak tréfákat magáról a közönségr l, a pesti zsidó kispolgárról.⁸² És írtak persze a zsidó nagypolgárságról, oly szarkasztikusan, hogy Schossberger Zsigmond, az els ként bárósá-

got kapott magyar zsidó családja százezer forintot ajánlott fel a már említett Schönberg Adolfnak, aki a bárót rendszeresen kifigurázta a Folies Caprice színpadán, ha helyette más áldozatot választ. Schönberg elutasította az ajánlatot, legalább is az anekdota szerint.⁸³

A háziszerez k írtak jiddisül, németül, magyarul, illetve e három nyelv tetsz leges keveréknyelvén, ironikusan reflektálva közönségük magyar nyelvismeretének és önnön magyar nyelvismeretük kétes voltára, de írtak ilyen dalszövegeket is: „Van egy fiam, Isten tartsa, magyarabb lesz, mint az apja.”⁸⁴ Írtak több mint malac kuplékat, de m sorra t ztek dalt Kossuth Lajosról is, *Kossuth búcsúja* címmel. A nóta, Feny Miksa visszaemlékezése szerint, könnyre fakasztotta az olcsó zengeráj közönségét.⁸⁵ Azt a zsidó kispolgári közönséget, amely – hogy egy pillanatra kilépjünk az orfeumok közegeb l – rendületlenül h szavazóbázisa volt Vázsonyi Vilmosnak, a Terézváros képvisel jének, a *receptió* kivívásában jelent s szerepet játszó politikusnak, aki ugyanolyan természetesen beszélt zsidóságáról, mint amilyen lelkesen a „beszédben, érzésben, erkölcsben”⁸⁶ magyarrá vált zsidóság asszimi-

78 Folies Caprice. In: IAR, 1892. szeptember 20. 4. old.

79 Herzmans Orpheum. In: IAR, 1892. június 10. 5. old.

80 Folies Caprice. In: IAR, 1901. április 20. 5. old.

81 Herczeg Ferenc: A gótikus ház. Budapest, Singer és Wolfner, 1939. 149. old.

82 Az e téren messze a legnagyobb sikert arató Klabriasparthie érzékletes bemutatását és értelmezését adja Molnár Gál Péter: A kalábriasz parti. Pesti mulatságok és malacságok. In: Budapesti Negyed, 1995. 2. 73–89. old.; U : A pesti mulatók. El szó egy színháztörténethez. Budapest,

Helikon, 2001. 201–208. old. A darabot Oroszi folytatásban közölte m vésznevét visel , rövid élet szatirikus hetilapjában: Caprice: Eine Klabriasparthie. Caprice, (1902). 19. sz. 15–20. old.; 20. sz. 15–20. old.; 21. sz. 17–21. old.

83 Bródy István: i. m. 15. old.

84 Rott Sándor: A „Kis Rott”-ról. Budapest, A szerz kiadása, 1941. 44. old.

85 Feny Miksa: Önéletrajzom. Budapest, Argumentum, 1994. 95–96. old.

86 Vázsonyi Vilmos: A pozsonyi párbaj. In: Egyenl ség, 1890. február 2. 3. old..

lációjáról. Ez a közönség egyszerre hatódott meg Bar Kochba és Kossuth sorsán, egyszerre élvezte a jiddis nyelv darabokat és tapsolta meg a zsidók elmagyarosodásába vetett hitet kifejező dalt.

•

A zsidó kispolgárság önazonosságának sajátossága tehát a kötet dések egyidejű többfélesége volt. Olyan kötet déseké, amelyek elméletben markánsan eltértek egymástól, s amelyeket ezért általában egymással antagonisztikusnak, lényegében egymást kizáróknak tekintünk. A mindennapokban mindazonáltal ezek a kötet dések, így vagy úgy, láthatóan megfértek egymással. Érdekes és megválaszolhatatlan kérdés, hogy a Király utcai kiskereskedésben, ügynökben, alkuksban miféle gondolatokat és érzelmeket keltettek az olyan, máig paradigmátikusnak tekintett ellenpárok, mint „orthodoxia” és „neológia”, illetve „asszimiláció” és „cionizmus”, már ha ezek az ideológiai alternatívák a tudati szinten egyáltalán megfogalmazódtak bennük. Nem kétséges, az orfeumok kispolgári zsidó közönsége sem kerülhette el teljesen, hogy valamilyen szinten szembe nézzen a modern zsidó lét szellemi dilemmáival. Ám ha az alapmotívumát tekintve a kirekesztésről és a befogadásról szóló *Klabriasparchie* által kiváltott nevetés bizonyára többértelmű volt is, nem valószínű,

hogy a rajta mulató közönség naphosszat „identitásának” mibenlétén gyötrődött volna.

Az orfeumok műsorait a korabeli felekezeti lapok szerkesztették, olykor a zsidó képviselő, vagyis a neológ zsidóság (félleg-meddig amúgy kéretlen) szószólói élesen elítélték. Nemcsak azért, mert ha csökken a mértékben is, de gyakran továbbra is németül, illetve jiddisül hangzottak el. Nemcsak azért, mert a felekezeti élet világi és vallási vezetőinek kigúnyolása érthetően nem nyerte el a tetszésüket. És nem is csupán azokból, mert a vállalt alparitás és trivialitás alapvetően ellenkezett a *Bildung* eszményével. Vagyis nemcsak azért, mert a mulatók bohózatainak „zsidó” figurái jócskán eltértek a művelt neológ középosztály által felállított modern zsidó ideáltípustól.

Az orfeumok humorát az „asszimiláns” felekezeti lapok, ám nemcsak azok, hanem a cionisták is, legfeljebb képpen azért ítélték el, mert öngúnyolást, a zsidó lét megtagadását, öngúnyolást láttak benne. A zsidó vicceket, Komlós Aladártól kezdve Patai Györgyig (illetve Raphael Pataiig) utánuk is sokan értelmezték ilyesféleképpen. Szerintünk az orfeumok darabjai, éppen ellenkezőleg, arra nyújtottak lehetőséget, hogy a kisebbségi létből fakadó tudatos-tudattalan feszültségeket a humor eszközeivel oldják fel. Nem öngúny, hanem (ön)jiróniával.